

بررسی نسخه‌های خطی و مرقعات ایرانی سده‌های هشتم تا دهم هجری در موزه توپقاپیسرای استانبول

♦ دکتر پریسا شاد قزوینی*

چکیده

شناخت ما از موزه توپقاپیسرای استانبول، به واسطه دارا بودن مجموعه‌ای غنی از آلبومهای نگارگری و نسخه‌های خطی نفیس ایران و بیش‌تر مربوط به عصر شکوهمند و طلائی نگارگری، می‌باید برای ما از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد.

بررسی، شناسائی و ردیابی آثار باارزش نسخ خطی در موزه توپقاپی از سده‌های هشتم تا دهم هجری - که مصادف با دوره تیموریان است - می‌تواند هنرپژوهان، محققان و منتقدان هنری تاریخ ایران را با ویژگیهای تصویری، زیباشناختی و اصول هنرهای تجسمی شماری از آثار آن دوره - که در این مجموعه هنری موجود است - آشنا سازد. در پژوهش پیش رو، با معرفی هیجده نسخه از مکتب هرات در موزه یاد شده، به این مهم پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

توپقاپیسرای، مکتب هرات، دوره تیموری، نسخه‌های خطی، مرقعات، نگارگری، ویژگیهای تصویری.

***

مقدمه

موزه توپقاپیسرای استانبول، یکی از معروفترین و قدیمیترین موزه‌های جهان است که در دوران پر عظمت امپراتوری عثمانی شکل گرفته است. این سرای، در درون خود کتابخانه‌های بسیاری دربردارد و از جامعیت و مرکزیت فرهنگی و هنری زایدالوصفی برخوردار است. در این مجموعه، آثار گرانبهائی از نسخه‌های خطی، آلبومهای نگارگری دوره‌های مختلف ایران و جهان در طول دوره‌های حکومت سلاطین عثمانی گردآوری شده است که آثار هنری دوره تیموری آن، از جمله ارزشمندترین آنهاست.

دوره تیموری، شامل حکومت مرکزی ایران در سده‌های هشتم تا اوایل دهم هجری است. این دوران، مصادف با حاکمیت حکومتها، سلسله‌ها و دوره‌های محلی چون آل مظفر، قراقویونلو و آق قویونلو بوده است که با همه استقلال هویتی آنان، به علت اقتدار مرکزی حکومت تیموریان، در دوره تیموری مورد بررسی قرار داده شده است.

در این مقاله، ابتدا به مدخل تاریخی توپقاپیسرای پرداخته می‌شود. آنگاه به نحوه طبقه‌بندی و شماره‌گذاری نسخه‌ها اشاره شده و سپس شناسائی نسخه‌های دوره تیموری مورد توجه قرار گرفته و در پایان، به بررسی و تحلیل آنها پرداخته شده است.

نحوه شکل‌گیری کتابخانه و موزه توپقاپیسرای استانبول

کتابخانه و موزه توپقاپیسرای استانبول - که امروزه یکی از معروفترین موزه‌ها و گنجینه‌های فرهنگی، هنری جهان به شمار می‌آید - درحقیقت یکی از قدیمیترین و اسرارآمیزترین قصرهای سلاطین عثمانی است که در دوران پر عظمت آن امپراتوری، از جامعیت و مرکزیت فرهنگی و هنری برخوردار بود و در درون خود کتابخانه‌های متعددی را شامل

می‌شد. در این مجموعه، آثار گرانبهائی گردآوری شده است که آثار هنری، نسخه‌های خطی و نگاره‌های ایرانی از جمله ارزشمندترین آنهاست. درباره تاریخ شکل‌گیری کتابخانه موزه، یاکوب، محقق آلمانی نوشته است:

«کم‌تر از پنجاه سال بعد از سقوط «کنستانتین پل» (۱۴۵۳ م./ ۸۵۷ ق.)، گزارشهای افسانه‌ای از محتویات شگفت‌آور در قصر توپقاپی، در اروپا پخش شد. بویژه این باور وجود داشت که دستنوشته‌های باستانی (کلاسیک) که توسط دانش‌پژوهان وابسته به روم شرقی (بیزانس) که در مجلس مزرا - فلورانس حضور داشته، به اروپای غربی آورده نشده بود یا توسط آنها از نظر نابودی از ویرانه‌ها نجات داده شده، قرار بر این بود که جمع‌آوری شده و در خزانه سلطان جا داده شود.»^۱

در ابتدا کتابخانه قصر، شامل مجموعه‌های اولیه کتابها و نسخه‌های خطی با مینیاتورهای فراوان از دوران بیزانس بود و در دوره‌های بعد بود که مجموعه‌های آن کامل‌تر شد و نسخه‌های عربی، فارسی و ترکی به آنها افزوده شد. در میان سلاطین عثمانی، بایزید دوم (۱۴۸۱-۱۵۱۲ م./ ۸۸۵-۹۱۷ ق.) از جمله سلاطینی بود که به فرهنگ و هنر عشق می‌ورزید و به گسترش کتابخانه قصر می‌اندیشید و به تثبیت آن کمک شایانی کرد. «او، یک کتابدوست بزرگ بود.»^۲

بایزید دوم، به فهرست‌برداری از کتابها پرداخت و کارگاهی ایجاد کرد که در آن نقاشان و خطاطان و کاتبان، به تذهیب و تصویرگری نسخه‌های خطی پرداختند. جانشینان بایزید دوم نیز کوشیدند با تاسی به او، به تکمیل و غنی‌سازی کتابخانه قصر کمک کنند.

پس از پیروزی سلیم اول (۹۲۰ ق./ ۱۵۱۴ م.) بر صفویان در جنگ چالدران، عثمانیان به غارت تبریز و کتابخانه آن پرداختند. منابع هنری غنی و

بی نظیر موجود در ربع رشیدی - که در آن زمان یک مجموعه قوی و مشهور فرهنگی، هنری شمرده می‌شد - به تملک عثمانیان درآمد.

با دستیابی عثمانیان به کتابخانه‌های تبریز، شمار بسیاری از نسخه‌های خطی، تذهیب و قطعات خوشنویسی و آلبوم‌های تصویری و نگاره‌ها - که تعداد دقیق آنها نامشخص است و مجموعه‌ای بی نظیر از آثار هنری دوره تیموریان بود - به توپقاپی منتقل شد.

علاوه بر این آثار هنری، عثمانیان تعدادی از هنرمندان، مذهبان، نقاشان و خطاطانی هم که در کتابخانه‌های تبریز مشغول به کار بودند، با خود به دربار عثمانی بردند. «این غنیمت جنگی عثمانی، فقط نسخ خطی نبود بلکه شامل یک مجموعه از قرآنها تذهیبکاری شده به صورت باشکوه (مجلل) و نمونه‌های تاریخی از خوشنویسی مورخ نیمه اول قرن هشتم قمری بود. اما به طور ویژه، بعضی از قطعات خوشنویسی که به صورت آلبوم درآمدند، شامل تذهیب و تصویرگری نیز بودند. این آلبوم - که بالغ بر چندین هزار قطعه بود - شامل برگهای تذهیب شده آثار ادبی یا آثار تاریخی بودند. این آلبوم، همچنین شامل بعضی پیش‌نویسهای مقدماتی و تعدادی طراحی بود، و علاوه بر آن، در این آلبوم قطعات لوحه‌های تاریخی و بخشی از کتیبه‌ها را - که عملاً هیچ ربطی با هنر کتاب‌آرایی اسلامی نداشت - شامل می‌شد.

در میان این موارد اخیر مطالعاتی درباره گیاه و حیوان وجود داشت، هم به صورت چند رنگ و هم به صورت طرحهای تک‌رنگ (یا سیاه)، اغلب به اندازه صفحه و مجموعه‌هایی از مطالعاتی از شیاطین (ارواح پلید)، مردان سیاهپوش و مسافران محزون (دلسرد) با دستخط سلطان احمد اول که به یک نقاش اسطوره‌کار (افسانه‌آمیز)، محمد سیاه قلم نسبت داده شده. آلبومهایی که این مجموعه آثار در

آن قرار داده شده است، یکی از افتخارات کتابخانه قصر توپقاپو است.»^۲

در میان نگاره‌های ایرانی در موزه توپقاپی، آثار نقاشانی چون جوینی، جنید نقاش، محمد سیاه قلم، معین مصور، رضا عباسی، کمال‌الدین بهزاد، شمس‌الدین نقاش، عبدالصمد، عبدالحی، احمد موسی نقاش، علیرضای عباسی، دوست محمد، غیاث‌الدین نقاش و درویش محمد وجود دارد. مشهورترین نسخه‌های خطی ایرانی موجود در این موزه، عبارتند از: **جامع‌التواریخ**، **همایون‌نامه**، **هشت بهشت** (امیرخسرو دهلوی)، **هفت اورنگ** (جامی)، **مقامات حریری**، **عجایب‌المخلوقات**، **شاهنامه فردوسی**، **گلستان سعدی**، **دیوان حافظ**، **کلیله و دمنه (بیدپای)**، **خمسه امیرخسرو دهلوی**، **مجمع‌التواریخ**، **مخزن‌الاسرار خوارزمی**، **معراجنامه نظامی**، **کتاب التریاق و ورقه و گلشاه**.

طبقه‌بندی نسخه‌های خطی براساس کدبندی موزه نگاره‌ها و نسخه‌های خطی ایران که در خزانه کتابخانه موزه توپقاپی و یا در معرض دید عموم قرار دارد، هر یک دارای کد خاصی است که براساس دوره‌های حکومتی و یا سلسله‌های پادشاهی، طبقه‌بندی موضوعی و یا محتوایی شده است. در این باره می‌خوانیم:

کتابخانه آغازین عثمانی، ظاهراً در خزانه قرار داشت (H حرف رمز Hazine) که احتمالاً دسترسی به آن را تا حدی مشکل می‌ساخت. اینجا آلبومهای خوشنویسی و نقاشی به یغما رفته از تبریز و تعداد زیادی از آلبومهای دیگر در اندازه کوچک‌تر - که برای سلطانه‌های عثمانی تدوین شده بود - نگهداری می‌شد. بدیهی است که در آغاز با دستنوشته‌ها همانند اشیای عتیقه رفتار می‌شد نه چیزهایی که خوانده می‌شد یا درباره آنها مشورت می‌شد.

احمد اول در نیمه نخست سده هفدهم، اتاقی

در حریم خود داشت که برای کتابخانه درست شده بود. اما مهم‌ترین ساختمان کتابخانه - که هنوز باقی است - ساختمانی است که احمد سوم در ۱۷۱۹م. / ۱۱۳۱ق. ساخته است. از این رو، حرف رمز «A» برای کتابها و نسخه‌های خطی موجود در این بخش استفاده شده است. برای دستنوشته‌هایی که در بخشهای دیگر طبقه‌بندی شده، فهرستهای دیگری وجود دارد که کار مراجعان را آسان‌تر می‌کند. این نسخه‌های خطی و کتابها را با حرفهای رمزی مانند «R»، «B» و «E.H.» مشخص کرده‌اند. حرفهای رمزی دیگری در کتابخانه قصر توپقاپی به کار می‌رود که منابع و خزینه‌های دیگر موجود در قصر را به اثبات می‌رساند.^۲

در زمینه تحقیقاتی که در این باره شد، این نتیجه به دست آمد که اغلب نگارگریهای ایرانی، با حروف مقطع H و R و E.H. طبقه‌بندی شده است. البته گفتنی است که احتمال بودن نگاره‌ها و نسخه‌های خطی دیگر با کدهای دیگر وجود دارد که اینک به علت نداشتن کدگذاری، دسترسی به آنها ممکن نیست.

نسخه‌های خطی عصر تیموری موزه

از نسخه‌های طبقه‌بندی شده عصر تیموری (قرن هشتم تا اوایل دهم ق.) که در موزه توپقاپیسرای موجود است، می‌توان مجموعه‌های زیر را نام برد:

- ۱- کلیله و دمنه‌ای^۳ که به سال ۸۳۴ق. نگارش یافته، با کد H.362؛
- ۲- گرشاسبنامه اثر اسدی که به سال ۷۵۵ق. تصویرگری و کتابت شده، با کد H.674؛
- ۳- شاهنامه‌ای از شیراز دوره مظفری که به سال ۷۲۲ق. به چاپ رسیده، با کد H.1511؛
- ۴- خمسه امیر خسرو دهلوی که به سال ۸۵۰ق. در شیراز به نگارش و تصویرگری درآمده، با کد H.898

۵، ۶، ۷- سه آلبوم بزرگ نگارگری از نقاشی و یا پیش طرحهای خواجه غیاث‌الدین که در طول سفرش به چین به انجام رسیده و طراحیهای استاد سیاه‌قلم با کدهای H.2160، H.2153 و H.2152؛

۸- کلیله و دمنه دیگری که برای بایسنقر به سال ۸۳۳ نسخه‌برداری شده، با کد R.1022؛

۹- خمسه نظامی نسخه‌برداری شده یوسف‌الجای در هرات به تاریخ ۸۴۹ق.، با کد H.781؛

۱۰- خمسه نظامی دیگری که به سال ۸۶۲ق. در شیراز نسخه‌برداری شده، با کد H.753؛

۱۱- دیوان حسینی به زبان ترکی چاقاتائی (جغتائی) که به سال ۸۹۷ق. نسخه‌برداری شده، با کد E.H.1636؛

۱۲- منطق‌الطیر فریدالدین عطار که احتمالاً سفارش حاکم تیموری هرات، بدیع‌الزمان میرزا بوده است، با کد E.H.1512؛

۱۳- نسخه خطی هشت بهشت اثر امیر خسرو دهلوی که آن را به تاریخ ۹۰۲، سلطانعلی مشهدی خوشنویسی کرده، با کد H.676؛

۱۴- خمسه نظامی دیگری به تاریخ ۸۶۶ق. که آن را جعفرالبایسنقری نسخه‌برداری کرده، با کد H.761؛

۱۵- نسخه خطی مشترک خمسه امیر خسرو دهلوی و خمسه نظامی که آن را به سال ۸۹۵ق. مرشدالدین محمد در شیراز نسخه‌برداری کرده، با کد H.1008؛

۱۶- نسخه خطی عصار مهر و مشتری که به سال ۹۰۵ق. شیخ محمد بن فخرالدین احمدالانصاری در شیراز نسخه‌برداری کرده، با کد H.837؛

۱۷- نسخه دیگری از خمسه نظامی معروف به خمسه یعقوب بیگ از دوره آق قویونلو که به سال ۸۸۰ تا ۸۸۶ق. عبدالرحیم بن عبدالرحمان الخوارزمی السلطانی الیعقوبی نسخه‌برداری کرده و

نگارش یافته است، با کد H.762؛

۱۸- آلبوم تصویری کارهای شیخی و محمد سیاه قلم از اواخر قرن نهم هجری (دوره آق قویونلو) معروف به آلبوم سلطان محمد فاتح که سبک چینی در آنها به تمام رعایت شده، با کد H.2153.

شرح و تحلیلی درباره نسخه‌ها و آثار نگارگری

از اولین نسخه‌های خطی قرن هشتم که در موزه توپقاپی موجود است، کتاب شعری حماسی به نام **گرشاسبنامه** اثر اسدی است که به سال ۷۵۵ق. تصویرگری و کتابت شده است. این کتاب، با کد H.674 در کتابخانه موزه نگهداری می‌شود. این نسخه، دارای مینیاتورهای ساده شده‌ای است که تأثیرات سبک شاهنامه بایسنقری را در خود نشان می‌دهد.

در میان نسخه‌های خطی ایرانی موجود در کتابخانه موزه، شاهنامه‌های متعددی از دوره‌های مختلف وجود دارد که از آن میان، **شاهنامه کوچکی** از شیراز دوره مظفری به سال ۷۲۲ق. می‌باشد که با کد H.1511 نگهداری می‌شود. در این **شاهنامه**، مرقوم شده که آن را مسعود بن منصور بن احمد المططیب نسخه‌برداری کرده است. قطع این شاهنامه، به ابعاد ۱۱ × ۱۳ سانتیمتر است. تصویرگریهای آن، از قوت دست و استادی چندان بالائی برخوردار نیست. در نگارگریهای این نسخه، از تحرک و پویائی در ترکیب‌بندی و استفاده از تزئینگرائی ساختاری کم‌تر بهره‌گیری شده است (تصویر شماره ۱، خسرو پرویز به باربد نوازنده گوش می‌دهد). **شاهنامه فردوسی** مظفری شیراز، نمونه‌ای از نگاره‌های این شاهنامه است که تا حدی ویژگیهای نگارگری تیموری را در خود دارد.

از نسخه‌های دیگر موجود در توپقاپی، یک دیوان شعر است که به سال ۸۱۰ق. در یزد در زمان فرمانروائی اسکندر سلطان گردآوری شده است. این

نسخه خطی - که با کد H.796 در کتابخانه موزه نگهداری می‌شود - دارای قطع کوچک ۱۶/۷ × ۱۲/۵ سانتیمتر است. به احتمال قوی اسکندر سلطان، چندین نقاش را در یزد در تصویرگری این نسخه به کار گرفته است. این اثر، نه از نظر ادبی و نه از نظر تصویرگری، از توانائی بالائی برخوردار نیست (تصویر شماره ۲، مبارزه نوروز و ازدها از صفحه b ۱۳۶، یک نمونه از نگارگری از این دیوان شعر است).

خمسه امیر خسرو دهلوی، نسخه خطی دیگری است که به سال ۸۵۰ق. در شیراز دوره تیموریان به نگارش و تصویرگری درآمده است و در کتابخانه موزه، با کد H.898 مضبوط است. این نسخه خطی، در قطع کوچک ۱۱/۸ × ۸/۸ به تصویر کشیده شده و ترکیب‌بندی ساده‌ای در رنگ و شکل دارد (تصویر شماره ۳، بر تخت نشستن خسرو پرویز و شیرین، نمونه نگارگری از صفحه b ۱۲۳ **خمسه امیر خسرو دهلوی** از شیراز تیموری است).

به دنبال مرگ ابراهیم سلطان در ۸۶۳ق. / ۱۴۵۹م.، غالب نقاشان کارگاه تیموری در شیراز به هرات عزیمت کردند. یکی از نتایج این امر، احیا و امتداد سبک شیراز در هرات بود. تا سال ۸۵۰ق. / ۱۴۴۶م. در شیراز نسخه‌برداری و تصویرگری به طور گسترده‌ای صورت می‌پذیرفت؛ به گونه‌ای که تولید این کتابها بیش‌تر جنبه‌های بازاری و تجاری پیدا کرده بود. ولی با منتقل شدن هنرمندان شیراز به هرات، بر جنبه‌های هنری مکتب شیراز افزوده شد.

کليلة و دمنه نیز از کتابهایی است که چندین نسخه از آن از دوره‌های مختلف در موزه موجود است. از جمله، نسخه‌های دوره تیموری **کليلة و دمنه‌ای** است که به سال ۸۳۴ق. جعفر بایسنقری خوشنویسی کرده و با کد H.362 در مجموعه توپقاپی نگهداری می‌شود. این نسخه خطی - که با قطع کوچک ۱۶/۵ × ۱۰/۵ به نگارش درآمده است

- نگارگریهائی در درون خود دارد که با متن نوشته تلفیق هماهنگ و زیبایی ایجاد کرده است (تصویر شماره ۴، «دزد در اتاق خواب»، از صفحه ۲۴ کتاب فوق است).

این اثر، بخوبی نشانگر ترکیب بندی محکم و جافتاده متن نوشتاری و تصویری کتاب است. استفاده از رنگهای درخشان و تند و بهره گیری از نقوش تزئینی در این اثر، توانمندی درخور توجهی به کار بخشیده است. ریزنگاری و استفاده از تزئینات در نقاشی ایران، موضوعی است که از دوره جلالریان توجه خاصی بدان شده و بر نگارگریهای مکتبهای دوره های پس از خود نیز تأثیرگذار بوده است. سبک نقاشیهای این کتاب را با نسخه خطی **گلستان** سعدی، ۸۳۰ق. - که در کتابخانه چستر بیتی دوبلین^۶ موجود است - می توان سنجید. در گزارش جعفر بایسنقری از فعالیتهای کارگاهی کارگاه بایسنقر، از این **گلستان** نام برده شده است. در این گزارش آمده است که: «خواجه غیاث الدین و امیر خلیل، دو نقاش هستند که درباره این نسخه کار کرده اند. از آنجا که نزدیکی سبکی میان نگاره های نسخه **کليلة** و **دمنه** موجود در موزه توپقاپی و نگاره های **گلستان** موجود در دوبلین بسیار زیاد است، احتمال این امر وجود دارد که نقاشان فوق، نسخه **کليلة** و **دمنه** را نیز نگارگری کرده باشند».

امیر خلیل یا خلیل میرزا شاهرخی، از نقاشان هراتی قرن ۹ق. / ۱۵م. است که تربیت یافته دوران شاهرخ تیموری است. او، مورد حمایت و تشویق بایسنقر میرزا نیز قرار داشت و به دستور بایسنقر، وارد تبریز شد و مقام ملازمت شاه را به دست آورد. فکری سلجوقی، در کتاب تعلیقات خود آورده است: «میر خلیل هروی، نقاش معروف عصر بایسنقر و استاد نقاش اهل هرات بود که در زمان خود نقاشی بی بدل بود.»^۷ از آثار این هنرمند، «اسفندیار با لباس رزم سوار بر اسب» مرقوم به «میر خلیل» است که

در موزه توپقاپی محفوظ است.

خواجه غیاث الدین، از نقاشانی بود که مأموریت های سیاسی هم به عهده داشت. یکی از مأموریت های او، سفر به چین و گزارشی است که از این سفر با خود به همراه آورد. به احتمال قوی، او فرصت آن را نداشته که در طول سفر به کار نقاشی و یا پیش طرحهایش بپردازد. آنچه او در این سفر دیده است، در سه آلبوم بزرگ در کتابخانه توپقاپیسرای، با کدهای H.2152 و H.2153 و H.2160 نگهداری می شود.

از غیاث الدین، آثار امضادار و یا منسوب به وی دیده نشده است. بعضی بر این باورند که آثار استاد محمد سیاه قلم را نیز، استاد غیاث الدین به انجام رسانده و یا با او همکاری داشته است.

کليلة و **دمنه** دیگری برای بایسنقر به سال ۸۳۳ نسخه برداری شده و در کتابخانه توپقاپی هست که با کد R.1022 در اندازه های بزرگ تر از نسخه قبلی تدوین شده است. در نسخه یاد شده نیز، داستان دزد در اتاق خواب با زاویه دیدی متفاوت به تصویر کشیده شده است.

خمسه نظامی نسخه برداری شده به دست یوسف الجامی در هرات به تاریخ ۸۴۹ق. که آن را خواجه علی تبریزی تصویرگری و تذهیبکاری کرده، با کد H.781 در کتابخانه موزه توپقاپی محفوظ است. این **خمسه**، برای عصمت الدنیا، همسر برادر بایسنقر، محمد جوکی بن شاهرخ رونویسی شده است. نگارگریهای این نسخه، دارای رنگهای درخشان و پر جلاست. مناظر آن بسیار دلپذیر و گیراست. تزئینگرائی و ریزپردازی، در این نگاره ها با توانمندی به کار گرفته شده است.

کارگاه بایسنقری - که این نسخه خطی نیز^۸ در آنجا کار شده است - یکی از کارگاههای موفق بود که به تولید نسخه های خطی گرانبها و با ارزش ایرانی می پرداخت. این کارگاه، تا مدت

است. بسیاری از آثار این نسخه، منسوب به بهزاد است (تصویر شماره ۵ با عنوان شکار سلطانی، نمونه‌ای از آثار این نسخه منسوب به بهزاد است).

کارگاه نقاشی بهزاد، به طور آشکار تحت نظارت دقیق سلطان حسین بایقرا و وزیرش امیرعلی شیر نوائی قرار داشت. در اینجا مسلماً می‌بایستی از نظم و هماهنگی تجربی کارگاه نقاشی زمان بایسنقر بهره گرفته باشند و الگوهای ساختاریشان را با آن کارگاه هماهنگ کرده باشند. در تصویر شماره ۶، «فرهاد، شیرین و اسب او را بر شانه‌هایش حمل می‌کند» که مربوط به صفحه‌ای از *خمسۀ نظامی* به تاریخ ۸۶۶ق. است و داستان شیرین و فرهاد را به تصویر کشیده است.

فرهاد، مجسمه‌سازی بود که به حجاری می‌پرداخت و عشق شیرین در سر می‌پروراند. این نگاره، مربوط به صفحه ۶۳ همین نسخه خطی است که به اندازه ۲۴/۳×۱۶/۶ سانتیمتر می‌باشد. بخشهایی از این *خمسۀ* را جعفر بایسنقری نسخه‌برداری کرده است و با کد H.761 در کتابخانه موزه نگهداری می‌شود.

به احتمال قوی جعفر بایسنقری، مسئولیت بخشی از *خمسۀ* را - که شامل داستان عاشقانه لیلی و مجنون است - عهده‌دار بوده و باقیمانده نسخه خطی بعد از مرگ او کپی شده. «تاریخ این نسخه خطی، روابط نزدیک حمایت‌کنندگان فردی و کاتبان یا نقاشان را با همدیگر بخوبی نشان می‌دهد. ابتدا بایسنقر و بعد پیر بداغ قراقویونلو، خوشنویسان محبوب خود را به کار هنری در باب این اثر گماشتند.»^{۱۲}

از دوره آق قویونلو،^{۱۳} نسخه‌های خطی بسیاری به عثمانیان هدیه شده که امروز در مجموعه تویقایی وجود دارد، ولی از کیفیت چندان بالائی برخوردار نمی‌باشند. علاوه بر آن، نسخه‌هایی نیز با کیفیتهای بسیار بالا در موزه موجود است که به نظر می‌رسد هدیه نباشد. یکی از نسخه‌ها هم *خمسۀ نظامی* و

زمانی پس از مرگ بایسنقر نیز دایر بوده و در آن نسخه‌برداریهای فراوانی می‌شده و تقریباً همه آثار این دوران از پختگی و غنای رنگ، ظرافت و ترکیب‌بندیهای محکم برخوردار است.

خمسۀ نظامی دیگری که به سال ۸۶۲ق. در شیراز دوره حکومت قراقویونلو^{۱۴} نسخه‌برداری شده، با کد H.753 در کتابخانه موزه نگهداری می‌شود. این *خمسۀ*، به احتمال زیاد به دستور شاهزاده قراقویونلو (پیر بداغ)^{۱۵} به انجام رسیده؛^{۱۶} اگرچه برخی از مینیاتورهای آن به سبک شیراز دوره تیموریان رنگ‌آمیزی و ترکیب‌بندی شده، ولی مابقی آثار این *خمسۀ* به سبک هرات تصویرگری شده است.

در میان دیوان اشعار، **دیوان حسینی** به ترکی چاقاتائی (چغتائی) نوشته شده و آن را خوشنویس سلطانعلی مشهدی در دوره تیموریان هرات به سال ۸۹۷ نسخه‌برداری کرده و دارای قطع کوچک ۱۵/۵×۹/۶ سانتیمتر است که با کد E.H.1636 در کتابخانه موزه محفوظ است. در این کتاب، شیوه نوینی به کار گرفته شده که ترکیب رنگ با سائیده صدف است. سوده صدف، درخشندگی زایدالوصفی به اثر می‌بخشد. این شیوه را در تصاویر نسخه **منطق الطیر** فریدالدین عطار هم می‌توان دید که با کد E.H.1512 در کتابخانه تویقایی نگهداری می‌شود.

نسخه‌های خطی را - که به این شیوه کار شده - احتمالاً حاکم تیموری هرات، بدیع‌الزمان میرزا سفارش می‌داده است.

نسخه خطی **هشت بهشت** اثر امیرخسرو دهلوی به تاریخ ۹۰۲ق. که آن را سلطانعلی مشهدی خوشنویسی کرده، و در مکتب هنری بهزاد تصویرگری شده، با کد H.676 در کتابخانه تویقایی موجود است. این کتاب، از نسخه‌های بدیعی است که تصاویر آن دارای ترکیب‌بندی پرتحرک و محکم

هم **خمسه امیر خسرو دهلوی** را شامل می‌شود. این نسخه خطی را، به سال ۸۹۵ق. مرشدالدین محمد در شیراز نسخه‌برداری کرده و با کد H.1008 در کتابخانه موزه توپقاپی نگهداری می‌شود. به احتمال زیاد، این نسخه به سفارش و برای حاکمان آق قویونلو درست شده است. نگارگریهای موجود در نسخه **خمسه امیر خسرو دهلوی**، بخوبی نمایانگر سبک شیراز آق قویونلوست و خود را با شیوه سبک معاصر مکتب تبریز مرتبط می‌سازند.

نسخه خطی **عصار، مهر و مشتری** را به سال ۹۰۵ق.، شیخ محمد بن فخرالدین احمد الانصاری در شیراز دوره حکومت آق قویونلو نسخه‌برداری کرده و از نمونه نسخه‌هایی است که احتمالاً به عنوان هدیه به دربار عثمانی فرستاده شده است. زیرا سبک نگارگریهای آن تفاوت آشکاری با شیوه‌های دیگر دارد. این نسخه، با کد H.837 در کتابخانه توپقاپی محفوظ است.

نسخه دیگر، **خمسه نظامی معروف** به **خمسه یعقوب بیگ** است از دوره آق قویونلو که در موزه توپقاپی با کد H.762 موجود است. این کتاب، به سال ۸۸۰ تا ۸۸۶ق. و به دست عبدالرحیم بن عبدالرحمان الخوارزمی السلطانی الیعقوبی نسخه‌برداری شده و نگارش یافته است (تصویر شماره ۷، «بهرام گور با شاهزاده موریس در قصر زرد»، یکی از نگارگریهای این نسخه می‌باشد که نقاش آن شیخی است).

تصویرگری کتاب فوق، بیانگر سنت کارگاههای آق قویونلوست. طراحیها، به صورت حیرت‌آوری پر معنا و پر مفهوم کار شده است. شیخی، از نقاشان معروف قرن نهم ق. دوره آق قویونلوست که در خدمت سلطان خلیل و سلطان یعقوب بود. او، در مکتب تبریز و ترکمان تصویرسازی می‌کرد و به علت قرب و منزلتی که در نزد سلطان یعقوب داشت، شیخی یعقوبی امضا می‌کرد و به آن افتخار می‌نمود.

اغلب کارهای شیخی، شبیه آثار استاد محمد سیاه قلم است و شیوه چینی را در آن بخوبی می‌توان تعقیب کرد. عمده‌ترین و شاید همه آثار به جا مانده از این هنرمند، در آلبوم سلطان محمد فاتح قرار گرفته و به شماره H.2153 در توپقاپیسرای مضبوط است. امضای استاد، عمل استاد شیخی نقاش، عمل استاد شیخی، عملی شیخی الیعقوبی و کار استاد شیخی نقاش است.^{۱۴} از همکاران شیخی در **خمسه یعقوب بیگ**، می‌توان از درویش محمد خراسانی نام برد.

درویش محمد، از نقاشان خراسان بود که در کارگاه نقاشی بهزاد و به زمان سلطان حسین بایقرا به تصویرسازی مشغول بود. او، در ابتدا به ساخت رنگ مشغول بود؛ بعد به تصویرگری پرداخت. از او اثر رقم با عنوان عمل استاد و درویش محمد در حدود قرن ۹ق. ۱۵/م. وجود دارد. این اثر، تصویر «دو رزم‌آور جنگی» است که با شماره آلبوم H.2153 در توپقاپیسرای وجود دارد. در این اثر، اسبها و سوارکاران به زرههای طلائی و فولادین ملبس هستند و سوار بر اسب به جنگ و گریز مشغولند.

از اواخر قرن نهم هجری آلبومهایی تصویری با کد H.2153 در موزه موجود است که سبک چینی در آنها به تمام رعایت شده. آثار موجود در این آلبوم، منسوب به محمد سیاه قلم و شیخی (یعقوبی) است. این نقاشیها، روی کاغذ و با گواش به انجام رسیده و برخی دیگر روی ابریشم نقش بسته است.

آثاری که به استاد شیخی نسبت داده شده، دارای تنوع بسیار است و به نظر می‌رسد، مطالعه‌ای درباره پیکره صورت پذیرفته است. پیکره‌ها، هر یک دارای هویتی مستقل است، هم از نظر آرایش موی سر و هم از نظر پوشش و تنوع لباسها. رنگ‌آمیزیها نیز از درخشش و جلای فوق‌العاده‌ای برخوردارند. اکثر این آثار، در قطعه‌های بزرگ‌تر از ۳۰×۴۰ سانتی‌متر و یا به صورت طوماری کار شده‌اند.

در میان محققان، «رابینسون» و «گروبه» دربارهٔ آلبوم H.2153 و نقاشی تیموریان و ترکمانان تحقیقات گسترده‌ای انجام داده‌اند.

یکی از تصویرهای طوماری این آلبوم - که بر روی ابریشم کار شده - مربوط به اواخر قرن ۹ق. / ۱۵م. از تبریز آق‌قویونلوست (تصویر شماره ۸). این تصویر، بخشی کوچک از یک طومار ۸۵/۹×۳۴/۵ سانتیمتر است.

صحنهٔ حرکت دسته جمعی عروسی را در شب همراه با مشعل بدستان، فانوس بدستان و شمع بدستان نشان می‌دهد. عروس - که با تاجی بر سر، بر اسبی سفید سوار است - در میان جمع مشایعت‌کنندگان، حالتی خجل و با حیا به خود گرفته است و همراهان، هریک از شخصیت و حالت مجزا برخوردارند. طبیعت‌گرایی همراه با تزئینگری بر کار حاکم است. رنگهای این اثر، از درخشش و تنوع بهره گرفته است و تزئینات طلائی کار، بر جلای بیش‌تر اثر می‌افزاید.

در آلبوم H.2153، آثار بسیار متفاوتی از نظر مضمون، فنون، طراحی و شیوهٔ رنگ‌آمیزی وجود دارد. تصاویر شماره ۹ و ۱۰، از جملهٔ آثار منسوب به محمد سیاه قلم می‌باشد. شیوهٔ یکسان طراحی را در هر دو این نقاشیها می‌توان مورد بررسی قرار داد و به نظر می‌رسد که داستان مشترکی را بیان می‌کنند. در قسمت چپ و پائین تصویر ۱۰ - که «دو دیو، یک الاغ لاغر را با چوب می‌نوازند» - نوشته شده است: «کار استاد سیاه‌قلم». این اثر، بر روی کاغذ جلا داده شده و با مرکب و گرد رنگی (گواش) کار شده است.

این اثر و تصویر شماره ۹ - که «سر دیو زنجیر شده‌ای بر دوش خود صندوقهائی را حمل می‌کنند» - از نظر فن و رنگ‌آمیزی شباهت تامی به هم دارند؛ با این تفاوت که تصویر شماره ۱۰ با مرکب و گرد رنگی بر روی پارچه کار شده است و بخشی از یک

اثر طوماری است.

محمد سیاه‌قلم، از نگارگران اواخر سدهٔ ۹ق. / ۱۵م. هرات است. او، استادی تمامی در طراحی و خلق آثار تخیلی داشت. کتاب *حبیب‌السیر*^{۱۵} او را نقاشی ذوفنون یاد کرده. صنعت تذهیب را نیز نیکو می‌دانست. محمد سیاه قلم، از قوهٔ تخیل و خلاقیت ذهنی در آثارش بسیار بهره برده. آثار او در چهره‌پرداززی، حالات و سکنات، موضوعات و رنگ‌آمیزی، بسیار متنوع است. چهره‌های آثار او، تا حد بسیار زیادی نمایشگر مردم چین و مغول و ترکمنستان است و در طراحی پیکرهایش تغییر حالت، دفرمه شدن و حرکت بسیار زیاد را می‌توان مشاهده کرد؛ چنانچه در دو تصویر ۹ و ۱۰ شاهد آن هستیم.

به طور کلی، آثار استاد را با «عمل استاد محمد سیاه‌قلم» «محمد سیاه‌قلم»، «سیاه‌قلم»، «محمد» و «عمل استاد» می‌توان شناسائی کرد. البته بنا به تحقیقات و اظهار نظر آقای کریم‌زادهٔ تبریزی، شاید بسیاری از این امضاها کار خود استاد نباشد و جعلی بوده باشد. در حال حاضر تمام آثار استاد - که بالغ بر ۶۴ اثر است - در مجموعهٔ موزه، تحت عنوان «دیو و چادر نشینان» مضبوط است.

نقاشیهای دیو و چادر نشینان، در کل ۶۴ کار می‌باشد که از نظر فنون تفاوتی با یکدیگر نیز دارند و این احتمال وجود دارد که کار افراد مختلف باشد. در این آثار، تبحر زیادی در به کارگیری قلم مو، تزئینات پارچه‌ها، خط و هر وسیلهٔ دیگری دیده می‌شود. نمونه‌های چاپ شدهٔ این آثار، بر روی طومارهای ابریشمی نقش بسته است.

اکثر موضوعات چادر نشینان، بر روی کاغذ سنگین، زبر و جلا نداده و کرم رنگی اجرا شده است. در این نمونه از آثار، بهره‌گیری از رنگهای تیره و تاریک و خاکستریهای رنگی را می‌توان بخوبی مورد ارزیابی قرار داد. [...] تمام تصاویر

باقیمانده از این گروه، در آلبومهای توپقایی می‌باشند و به نظر می‌رسد در نیمه دوم قرن ۱۶م. / ۱۰ق. ترکیب‌بندیها و موضوعاتی این چنینی رواج بیش‌تر داشته است.^{۱۶}

تعداد زیادی از نقاشیهای هرات در سه آلبوم H.2152، H.2153 و H.2160 موجود است و متأسفانه برخی از آنها به طور بیرحمانه‌ای پاره و بریده شده و یا آسیب دیده است. فیلیز چاقمان و تاینیدی از محققان این امر، معتقدند که احتمالاً زمانی که این آلبومها به استانبول رسیده، آسیب دیده‌اند.^{۱۷} این آلبومها، از آنجا که در قطع بزرگ کار شده‌اند، احتمال بسیار زیاد می‌رود که به قصد تصویرگری نبوده بلکه هدف از آنها اجرای تصویری موضوعات بوده است.

تصاویر آلبومهای فوق، دارای اندازه‌های متنوعی است؛ بزرگ‌ترین آنها ۶۲×۳۵/۵ و کوچک‌ترین آنها ۴۱×۲۷ سانتیمتر است. به دنبال تصرف هرات به سال ۹۱۳ق. / ۱۵۰۸م. بسیاری از هنرمندان و صنعتگران برجسته هرات به پایتخت ازبکها (بخارا) منتقل شدند. هنرمندانی چون شیخ‌زاده، محمود مذهب و میرعلی هروی خوشنویس نیز در زمره مهاجران بودند. این

هنرمندان، تأثیرات سبک کمال‌الدین بهزاد را با خود به بخارا منتقل کردند و از این رو، سبک بخارا، تأثیرات مکتب هرات و بهزاد را در خود دارد.

نتیجه

در پی شکست جنگ چالدران، کلیه اموال دیوانی و آثار هنری و مرقعات و نسخه‌های خطی و آلبومهای کتابخانه سلطنتی تبریز، به خزانه عثمانی انتقال داده شد. متأسفانه یورش سلطان سلیم عثمانی به تبریز، خسارات جبران‌ناپذیری بر آثار فرهنگی و هنری ایران وارد کرد و از آن پس، کاخ توپقایی مخزن آثار گرانبه‌تر ما شد. مسلم است که تعداد آثار بارزش هنری ما در آن موزه، به مراتب بیش از تعدادی است که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است. زیرا بسیاری از این آثار در مخازن نگهداری می‌شوند و امکان دسترسی به آنها وجود ندارد. در این مقاله، به بررسی و شناسایی هیجده نسخه و آلبوم از دوره تیموری و ویژگیهای آنها پرداخته شد که تأثیرگذار بر سبکهای پس از خود شدند. این نسخه‌ها، در هنر نگارگری و نسخه‌پردازی ما از اهمیت والائی برخوردارند.

تصویر شماره ۱ - خسرو پرویز به بارید نوازنده گوش می‌دهد؛ از شاهنامه فردوسی مظفری شیراز، از صفحه a ۲۷۶، ۱۱×۱۳ سانتیمتر با کد H.1511.

تصویر شماره ۲ - مبارزه نوروژ و اژدها، از یک داستان شاهنامه از دیوان شعر، صفحه ۱۳۶ b، ۱۶/۷×۱۲/۵ سانتیمتر.

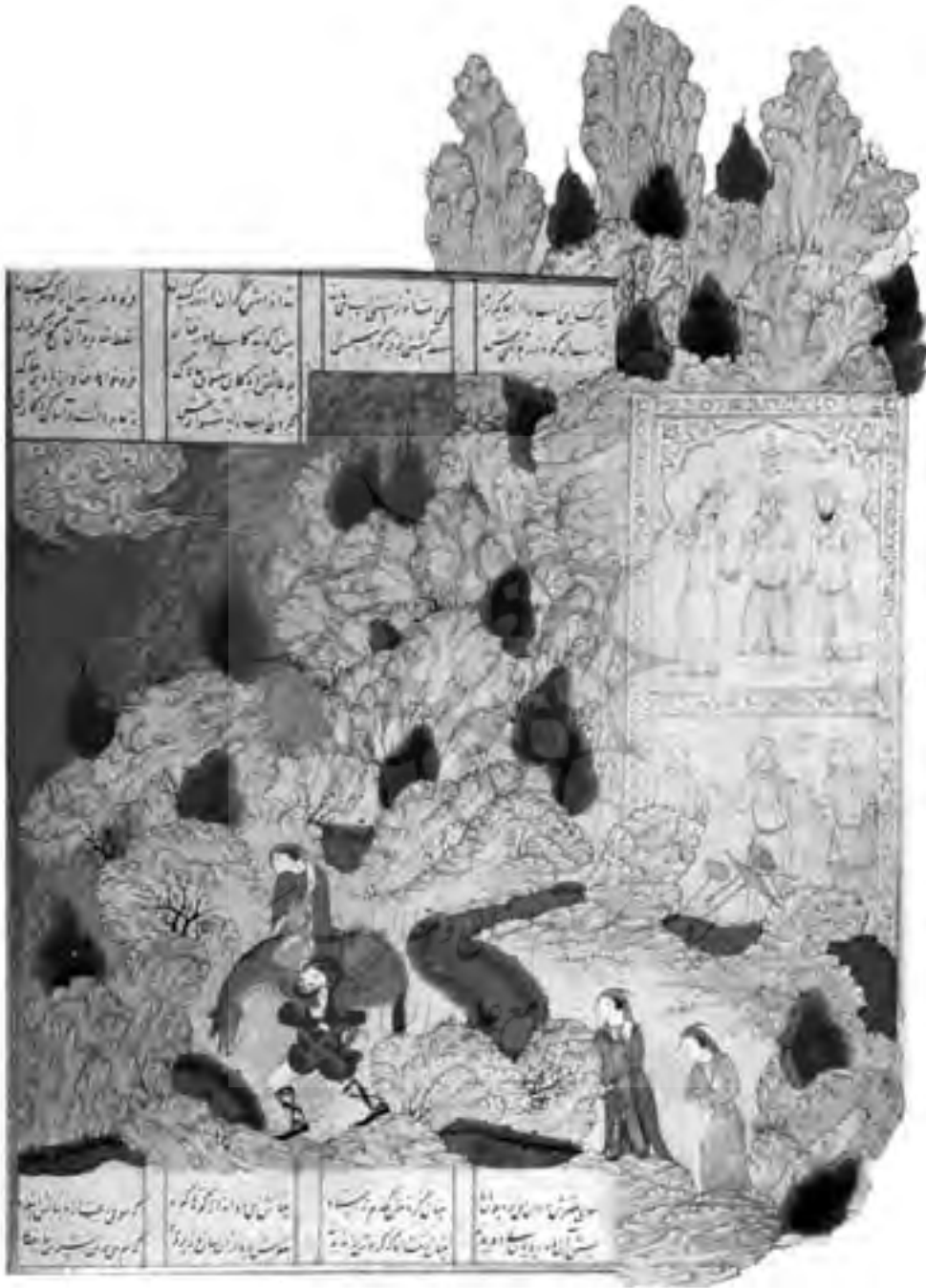
تصویر شماره ۳ - بر تخت نشستن خسرو پرویز و شیرین، از خمسه امیر خسرو دهلوی از شیراز تیموری ۸۵۰ق.، صفحه b ۱۲۳، ۸/۸x۱۱/۸ سانتیمتر با کد H.898 .

تصویر شماره ۴ - دزدی در اتاق خواب پیدا شده است؛ از کلیله و دمنه هرات دوره تیموری ۸۳۴ق.، ۱۳/۶×۱۰/۲ سانتیمتر.

تصویر شماره ۵ - شکار سلطانی، از هشت بهشت امیر خسرو دهلوی ۹۰۲ق.، هرات دوره تیموری، مکتب بهزاد، از صفحه ۱، کل اثر ۲۰×۳۰ سانتیمتر با کد H.676.

تصویر شماره ۶ - فرهاد، شیرین و اسبش را بر روی شانه حمل می‌کند؛ از **خمسۀ نظامی** جعفر بایستقری شیراز آق قویونلو، از صفحه **b ۶۳**، ۱۶×۲۴/۳ سانتیمتر با کد H.671.

تصویر شماره ۷ - بهرام گور با شاهزاده موریس در قصر زرد، از **خمسه نظامی** معروف به **خمسه یعقوب بیگ** با کد H.762 .

تصویر شماره ۸ - بخشی از نقاشی، جشن عروسی در حال حرکت دادن عروس، از آلبوم نقاشی صفحه ط ۳ و ۴a
طومار، ۸۵/۹×۳۴/۵ سانتیمتر، تبریز آق قویونلو با کد H.2153 .

تصویر شماره ۹ - دو دیو، می‌خواهند سوار بر یک الاغ لاغر شوند، منسوب به محمد سیاه قلم؛
از صفحه ط ۲۷ آلبوم نقاشی دیوها، گواش و مرکب روی کاغذ تبریز آق‌قویونلو، ۳۵/۳×۲۶/۸
سانتیمتر با کد H.2153.

تصویر شماره ۱۰ - سه دیو زنجیر شده، صندوقهائی را حمل می‌کنند، گواش روی پارچه به صورت
طوماری از همان آلبوم، صفحه b ۸۸، ۳۲/۵×۲۲/۴ سانتیمتر.

◆ بی‌نوشتها

۱- ترجمه از:

E.Jacobs, *Untersuchung Zur Geschichte der Bibliothek im serail zu Konstantiopol*, (Heidelberg: 1919) P.34.

۲- ترجمه از:

J.M. Rogers, *The Topkapi saray Museum*, S.11.

۳- همان، ص ۱۳.

۴- همان، ص ۱۴.

۵- **کليلة و دمنه**، از جمله کتابهایی است که از سانسکریت به پهلوی و از پهلوی به همت عبدالله بن مقفع به تازی و از تازی، نخستین بار به فرمان نصر بن احمد به نثر دری و سپس با ذوق رودکی به شعر پارسی درآمد. آنگاه در اوایل قرن ششم یک بار دیگر با نثر منشیانه بلیغ، ترجمه دیگری از آن ترتیب یافت که همان **کليلة و دمنه** بهرامشاهی است و با قلم ابوالمعالی نصرالله بن محمد بن عبدالحمید منشی صورت گرفته است. (ذبیح‌الله صفا، *تاریخ ادبیات ایران*، جلد ۲، ص ۹۴۸)

6- Dublin chester Beatty Library, Gulistan of Sadi.

۷- فکری سلجوقی، *تعلیقات خوشنویسان و هنرمندان*، ص ۱۳.

8- Rogers, *op.cit*, S.90.

۹- دارندگان گوسفندان سیاه؛ قراقویونلو، یکی از طایفه‌های ترکمن که نیمه قرن هشتم هجری در آذربایجان و جاهای دیگر صاحب قدرت شدند. ترکمنان، از طوایفی بودند که هنگام حمله مغول، خانه‌های خود را در حوالی دریاچه آرال رها کردند و به داخل ایران آمدند و برحسب تصادف، هر طایفه از آنان در جایی استقرار یافتند. چون دولت ایلخانان مغول به پایان رسید، در نیمه قرن هشتم، ترکمنان هم مانند دیگر طوایف ترک و مغول از موقعیت استفاده کردند و صاحب قدرت شدند.

از آن جمله دو طایفه ترکمن به تصرف نقاط شمالی بین‌النهرین پرداختند، قبیله قراقویونلو در دیار بکر استیلا یافتند. (علی‌اکبر دهخدا، *لغتنامه دهخدا* (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷)، ذیل قراقویونلو.

۱۰- پیر بداغ، پسر میرزا جهانشاه از سلسله قراقویونلوست که به سال ۸۷۰ق. / ۱۴۶۶م. به دست برادر و به تدبیر پدر کشته شد.

۱۱- دهخدا، *پیشین*، ذیل پیربداغ.

12- Rogers, *op.cit*, S.91.

۱۳- آق قویونلو یا صاحبان گوسفندان سفید، نام طایفه‌ای از امیران ترکمن بود که رقیب قبیله قراقویونلو بودند. ایشان، از ۷۸۰ تا ۹۰۷ق. / ۱۳۷۹-۱۵۰۲م. در آذربایجان و دیار بکر حکمرانی داشتند و شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۷ق. / ۱۵۰۲م. در جنگ، آنان را مغلوب و منقرض کرد. (دهخدا، *پیشین*، جلد ۱، ص ۱۴۱)

۱۴- برداشت از محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران* (لندن: ۱۳۶۹)، جلد ۲، ص ۲۵۶.

۱۵- *تاریخ حبیب‌السیر*، اثر غیاث‌الدین بن همادالدین محمد حسینی معروف به خواندمیر است که تألیف آن از سال ۹۲۷ق. / ۱۵۲۲م. شروع شده و در پایان حکومت شاه اسماعیل اول (۹۳۰ق. / ۱۵۲۵م.) ختم شده است. این تاریخ، بنا به درخواست حبیب‌الله ساوجی، وزیر خراسان نوشته شده و از این رو، حبیب‌السیر نام دارد. این تاریخ، اخبار پیامبر اکرم (ص)، خلیفگان و پادشاهان ایران دوره اسلامی را تا وقایع اوایل عصر صفوی دربردارد. لیکن اهمیت آن بویژه در بخش وقایع اواخر عصر تیموری و اوایل عصر صفوی تا سال ۹۳۰ق. / ۱۵۲۵م. است. حبیب‌السیر، همچنین درباره تحقیق در احوال آن دسته از رجال، اشراف، سادات و علمای صفوی که با سلاطین آق‌قویونلو ارتباط داشتند، حائز اهمیت است.

16- Rogers, *op.cit*, S.116.

17- *Ibid*.